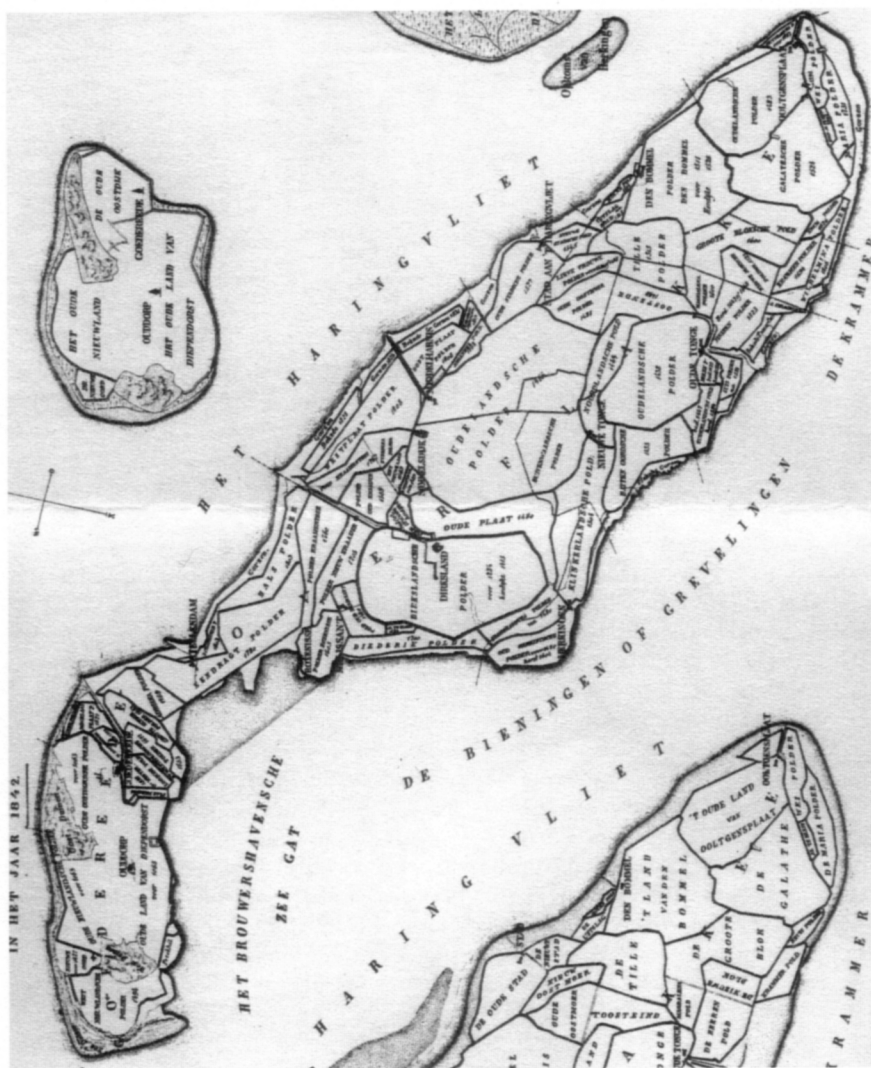

Goeree-Overflakkee in 1843 (B. Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*, Sommelsdijk 1843).

Leescultuur op Goeree-Overflakkee in de negentiende eeuw

HERMAN PAUL

Willem Walraven, de bekende literator, schreef in 1937 in de *Indische Courant* een column waarin hij terugkeek op de streek waar een halve eeuw tevoren zijn wieg had gestaan: het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee. Hij herinnerde zich het kattenkwaad dat hij als jongen daar had uitgehaald, de kordate bovenmeester in Dirksland en de soms wat eigengereide Flakkeeënaars. Bovenal herinnerde hij zich de in zijn ogen streng godsdienstige en enigszins bekrompen mentaliteit van de eilandbewoners:

Er was geen bioscoop. De kermis was al afgeschaft, en bij de verkiezing kwam niemand in aanmerking, dan de partij van dr. Kuyper. Op Zondag was alles potdicht, ook de café's. Wij werden opgevoed met angstvallige zorg door onze geestelijke en politieke voorgangers.¹

Het was een klimaat waarin Walraven zich allerminst thuisvoelde. Hij vluchtte daarom naar het vasteland en later zelfs naar Nederlands-Indië. Pas daar, zo meende hij, werd hij vrij genoeg gelaten om zijn literaire talenten volledig te kunnen ontplooien. Op Goeree-Overflakkee was geen ruimte voor cultuur.²

Toch was in 1902, het jaar waarin Walraven zijn woonplaats Dirksland inwisselde voor Delft, een al bijna honderdjarig proces van culturele emancipatie gaande. Gedurende de negentiende eeuw had zich, als belangrijkste factor in dit proces, een zogeheten 'leesrevolutie' op het eiland voltrokken. De term 'leesrevolutie' is, zoals bekend, afkomstig van de Duitse historicus Rolf Engelsing en doelt op een toenemende belangstelling van mensen voor het lezen van boeken, kranten en tijdschriften. In concreto betekende zo'n leesrevolutie, volgens Engelsing, dat het lezerspubliek verbreedde, dat lectuur steeds gemakkelijker binnen het bereik van de burgerij kwam en dat, tot slot, naast godsdienstige en juridische boeken ook ontspannende lectuur en 'volksopvoedende' boeken hun intrede deden.³ Al herhaaldelijk is in Nederland naar dergelijke processen onderzoek gedaan, vooral op regionaal niveau. Zonder volledig te willen zijn noem ik de studie van Kloek en Mijnhardt naar het lezerspubliek in Middelburg gedurende de negen-

tiende eeuw en het boek van Brouwer over boekverkoop en leesgedrag in Zwolle. Ook in de provincies Overijssel en Groningen werd de leescultuur recent in kaart gebracht. Daarnaast hebben leesgezelschappen zich de laatste jaren in een groeiende belangstelling van historici mogen verheugen.⁴

Naar de leescultuur op het eiland waar Walraven zijn wortels had, is echter nog nooit een onderzoek verricht. Wellicht afgeschrikt door het beeld dat Walraven en anderen van het culturele leven op Goeree-Overflakkee hebben geschetst, heeft het historisch onderzoek zich geconcentreerd op de primaire middelen van bestaan, waaronder vooral de landbouw, alsmede op de genealogie.⁵ Nu ligt dit voor de hand, aangezien de agrarische sector op het eiland van veel groter belang was dan het literair-culturele leven. Goeree-Overflakkee was een geïsoleerd gebied, waar het grootste deel van de beroepsbevolking met de verbouw van tarwe en meekrap de kost verdiende. Veel van deze laag opgeleide, lokaal georiënteerde mensen hadden tijd noch belangstelling voor bibliotheken of leesgezelschappen. Zeker toen het agrarisch bedrijf onder zware druk te staan kwam, na het midden van de negentiende eeuw, lagen de prioriteiten allerminst bij 'volksontwikkeling'. Slechts in de zondagse kerkdienst was ruimte voor zaken die met de dagelijkse strijd om het bestaan niet direct van doen hadden. Hoewel de maatschappelijke bovenlaag vaak liberale sympathieën had, was de Flakkeese bevolking goeddeels van orthodoxen huize. De gemeente onder 't kruis in Dirksland groeide rond 1900 zelfs uit tot de bakermat van de latere Gereformeerde Gemeenten. Goeree-Overflakkee was, kortom, een regio waar landbouw en orthodoxie de twee voornaamste sleutelwoorden waren.⁶

Toch zou het onjuist zijn de geschiedschrijving van het eiland tot deze thema's te beperken. Het culturele leven, waar Walraven zo schamper op reageerde, mocht dan kleinschalig zijn, het begon in de negentiende eeuw wel degelijk een rol van betekenis te spelen. Zeker voor de middenklasse van de bevolking opende de introductie van gezelschappen en bibliotheken mogelijkheden tot bredere oriëntatie dan tot dusver mogelijk was. Voor een goed begrip van de negentiende-eeuwse samenleving is het nodig ook deze aspecten van het leven in kaart te brengen. Dit artikel geeft hiertoe een aanzet door de opkomst en uitbouw van een leescultuur op het eiland te exploreren. Aan de hand van leesonderwijs op de lagere scholen, leesgezelschappen, volksbibliotheken en nieuwsbladen wil ik een beeld schetsen van de Flakkeese 'leesrevolutie' in de negentiende eeuw.

Onderwijs

'Goede schoolonderwijzers zijn volkskleinodiën, want op hen rust de hoop der toekomst, wijl de ontwikkeling en vorming van ieder mensch tot mensch, burger en Christen aan hunne zorg is toevertrouwd.' Een handvol gegadigden voor de betrekking van hoofdonderwijzer in Ouddorp kreeg

in 1863 de opdracht met deze tekst een proeve van schoonschrijven te leveren. Het was een onderdeel van een vergelijkend examen, waarin naast de kalligrafische kwaliteiten onder meer ook het historische inzicht en de meetkundige vaardigheden van de sollicitanten werden getoetst.⁷ De aanstelling van een hoofdonderwijzer diende immers niet lichtzinnig plaats te vinden. Overeenkomstig de woorden die de examencommissie de kandidaten in het net liet overschrijven, droeg de schoolmeester een grote verantwoordelijkheid inzake de vorming van de Ouddorpse jeugd. Daarom was een nauwgezet onderzoek naar de kwaliteiten van potentiële onderwijzers nodig. De centrale positie van de schoolmeester in het sociale leven maakte het ongewenst bij zijn benoeming over één nacht ijs te gaan. Het maatschappelijke belang van de onderwijzer blijkt onder andere uit het feit dat deze voor de alfabetisering van de jeugd zorgdroeg. Lezen en schrijven leerde men op school. Daarom dient een portret van de leescultuur op Goeree-Overflakkee met een schets van het lager onderwijs te beginnen. Hoe was het met het leesonderwijs op de scholen gesteld?

Goeree-Overflakkee telde rond 1843 circa 21.000 bewoners. 'Voor de kinderen dezer inwoners bestaan er 14 openbare lagere scholen, welke door omtrent 1440 leerlingen worden bezocht in den zomer, en door omtrent 2270 in den winter', aldus B. Boers, die naast predikant in Middelharnis ook schoolopziener was.⁸ Met deze woorden wees Boers direct op een karakteristiek van het lager onderwijs in een plattelandsomgeving als Goeree-Overflakkee. In de zomer moest op het land worden gewerkt of in de huishouding worden bijgesprongen, zodat er van schoolgaan gedurende enkele maanden weinig sprake was.⁹ Uiteraard kwam dit schoolverzuim de kwaliteit van het onderwijs niet ten goede. Daar kwam nog bij dat ook de onderwijzers meer dan eens een steekje lieten vallen. Zo constateerden enkele raadsleden uit Middelharnis in 1865, 'dat het onderwijs op de gemeenteschool voor de 1^e en 2^e klasse 1^e afdeling zeer verwaarloosd' was.¹⁰ De hoofdonderwijzer had namelijk vrijwel geen tijd voor de lagere klassen van de school – een probleem dat zich ook elders voordeed.¹¹ Soortgelijke kritiek uitte H. de Jong, die in 1873 tot hoofdonderwijzer in Middelharnis werd benoemd en bij zijn komst nauwkeurig verslag deed van de situatie waarin hij de school aantrof. Hij constateerde 'dat over 't geheel de school alhier in treurigen toestand verkeert'. Dit gold niet alleen voor de laagste klassen, het onderwijs in de hoogste klas van het ULO was volgens De Jong evenzeer beneden peil:

De ontwikkeling aldaar laat zeer veel te wensen over. De kennis der verschillende vakken is *beneden het middelmatige*. Verreweg de meeste leerlingen zijn vreemdelingen in geschiedenis. – Rekenkunde en praktisch rekenen zijn bijna geheel verwaarloosd. Zonder over andere vakken uitvoerig te schrijven, kan ik U melden dat het zwaartepunt van 't onderwijs gezocht schijnt te zijn in den zang.¹²

Betrof deze sombere diagnose ook het leesonderwijs? Over de kwaliteit hiervan is weinig bekend, aangezien de schoolopzieners in hun jaarverslagen doorgaans niet apart op de afzonderlijke vakken ingingen. Slechts de Ouddorpse commissie meldde in 1857 'dat vele kinderen in de eerste en tweede klasse vry vlug lezen'.¹³ Enkele decennia later werd in de leerplannen van de openbare school in Dirksland herhaaldelijk een opmerking over het leesonderwijs gemaakt:

Uit de te gebruiken boeken blijkt, dat de leesstof voor de eerste drie leerjaren zoo eenvoudig is, dat er weinig of geen verklaring noodig is bij de leesles. Hoofdzaak kan dus gemaakt worden van 't vaardig lezen. De lessen worden echter zooveel mogelijk naver-teld.¹⁴

De toen gebruikte leesmethode was die van Jongejan, die onder andere ook in Middelharnis op de tafeltjes lag. Op de school aldaar besteedden de kinderen in de hoogste twee klassen ook aandacht aan poëzie – wat op een goede beheersing van de taal mag wijzen. De methode van Jongejan was de opvolger van series als *De eerste trap van het leesonderwijs* van J. Versluys, *De moedertaal* van De Raaff en Zijlstra en *Van eigen bodem* door Vos en Honingh. Voor de beginnende leerlingen waren er daarnaast de methoden van Bouwman en Zuidhoff.¹⁵

Of de leerlingen zich met behulp van deze leerboekjes het lezen goed wisten eigen te maken, moet bij gebrek aan informatie over de kwaliteit van het leesonderwijs in het midden blijven. Uit de weekroosters blijkt echter wel dat dit onderwijs met name in de lagere klassen een hoge prioriteit genoot.¹⁶ Daarnaast trachtten onderwijzers op andere manieren hun pupillen tot lezen aan te sporen. Zo verlootten sommigen van hen aan het einde van de maand presentexemplaren van schoolboekjes onder de kinderen die alle lessen hadden bijgewoond – waarbij overigens het mes aan twee kanten sneed, aangezien hiermee tevens schoolverzuim werd ontmoedigd.¹⁷ Door in de hoogste klassen wekelijks een half uur voor te lezen, hoopten de onderwijzers belangstelling te kweken voor 'geschikte kinderboekjes'.¹⁸

De wellicht belangrijkste stimulans tot lezen ging ten slotte uit van schoolbibliotheken. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw werden diverse scholen op Goerec-Overflakkee voorzien van een dergelijke bibliotheek. De eerste vermelding dateert uit 1867, toen de school in Ouddorp besloot tot uitlening van boeken – een faciliteit waarvan naar verluidt ruimschoots gebruik werd gemaakt.¹⁹ Enkele jaren later vroeg de eerdergenoemde meester De Jong de gemeenteraad van Middelharnis om subsidie voor de inrichting van een fatsoenlijke bibliotheek:

Het 24tal nummers, dat wij hebben, mag met het oog op het groot aantal leerlingen, den naam van bibliotheek niet dragen. Met *honderd* gulden richt men eene zeer goede bibliotheek op, wanneer

men nieuwe, doch ongelezen boeken by den een of ander oude boeken verkooper weet op te doen.²⁰

Op het moment dat De Jong deze woorden op papier zette, in 1874, was de school te Dirksland al enige jaren in het bezit van een bibliotheek. Volgens het jaarverslag van deze bibliotheek werd er in 1874 '[e]ven als de vorige jaren [...] trouw gelezen.'

De afleveringen van de "Bato" bleven de meest geliefde lektuur voor de best ontwikkelde leerlingen. Velen verlangden de geheele serie te herlezen. Ook de bij Brinkman te Amsterdam uitkomende "Schoolbibliotheek", met wier 3^e serie de verzameling werd verrijkt, blijkt in den smaak te vallen. Ook de werkjes van Schmidt, en eenige uitgezochte verhalen van Conscience, werden met graagte gelezen. [...] Vaardigheid in 't lezen, natuurlijke leestoon, uitbreiding van den gedachtenkring en ontwikkeling van 't vermogen, om de denkbeelden zoowel mondeling als schriftelijk uit te drukken, ziedaar de vruchten, die ook in dit jaar de Schoolbibliotheek opleverde.²¹

Gedurende het jaar 1889 leende de schoolbibliotheek van Oude Tonge, die 96 boeken in 104 banden op de plank had staan, aan vijftig leerlingen uit de twee hoogste klassen elk gemiddeld 35 maal een boek uit.²² Als dit cijfer correct is, lezen de leerlingen in Oude Tonge dus, de vakanties niet meegerekend, bijna wekelijks een boek. Misschien ligt deze schatting echter iets te hoog, aangezien de leerlingen ook fungeerden als intermediair tussen de schoolbibliotheek en een breder lezerspubliek, waaronder in de eerste plaats de gezinsleden van de leerlingen. In Dirksland maakte het jaarverslag van de bibliotheek *expressis verbis* melding van belangstelling 'van den kant der Ouders, van wie velen meêlezen'.²³ De bibliotheek van de Vereniging Landbouwonderwijs in Sommelsdijk (de latere landbouwschool) stelde haar deuren zelfs nadrukkelijk open voor oud-leerlingen en andere belangstellenden.²⁴ Vooral in plaatsen waar de schoolbibliotheek als enige instelling de mogelijkheid tot leen van boeken bood, zoals aanvankelijk in Ouddorp,²⁵ was belangstelling van niet-leerlingen voor de boekencollectie voorstelbaar. Maar naast schoolbibliotheken verrezen op steeds meer plaatsen ook publiek toegankelijke instellingen: de volksbibliotheken.

Volksbibliotheken

De bibliotheken die in de loop van de negentiende eeuw op Goeree-Overflakkee hun deuren openden, waren voor het grootste deel te danken aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Reeds in 1810 werd een departement van het Nut opgericht in Middelharnis en Sommelsdijk (de beide dorpen waren slechts een straatbreedte van elkaar gescheiden).²⁶ Nog in hetzelfde jaar opende het een bibliotheek. Dat deze bibliotheek in

een kennelijke behoefte voorzag, blijkt uit het snel groeiende aantal uitgeleende boeken: waar in 1818 690 maal een boek werd uitgereikt, bedroeg dit aantal in 1832 ruim tweeduizend en in 1843 zelfs drieduizend.

Om aan deze vraag te kunnen voldoen, moest de boekencollectie uiteraard evenredig groeien en de nodige variatie bieden. Hiertoe werden tweedehands boeken aangeschaft, onder andere van een bibliotheek in Steenberg en van het leesgezelschap Onderlinge Vriendschap in Sommelsdijk (waarover straks meer).²⁷ Ook particulieren werden blijkens het volgende vers opgeroepen oude boeken af te staan:²⁸

Voor de Nuts-bibliotheek

Boeken, die gij moede zijt,
Waaruit gij niets meer kunt leeren,
Waarvoor g'iederer schoonmaaktijd
Stof en schimmel moet trotseeren,
Neemt daarmee een kloek besluit
Vrienden! Werp die dingen uit!

Boeken van een oud allooi
Eens misschien door u georven
Boeken, ach zoo dierbaar mooi,
Op een koopdag eens verworven,
Wat voor u oudbakken is,
Vindt misschien een ander frisch.

Reizen, verzen en romans
Al wat gij niet hebt van noode,
Komen ze in uw handen thans,
Geeft ze fluks aan onzen bode.
Lichtelijk zijn ze, g'loof ons vrij,
Goed voor onze boekerij.

Een belangrijke bijdrage aan de collectievorming, met name in de eerste jaren van de bibliotheek, kwam ten slotte uit Amsterdam. Het hoofdbestuur van het Nut gaf geregeld boekjes uit en zond deze ter lezing naar de verschillende departementen. Dat deze boekjes overigens ook buiten de bibliotheek om hun weg vonden, blijkt uit het feit dat het departement Middelharnis-Sommelsdijk in 1815 tweehonderd door het hoofdbestuur uitgegeven vlugschriften over het nut van koepokinenting over het eiland verspreide.²⁹

Deze steun van het hoofdbestuur vormde ook in Oude Tonge de basis voor uitleen van boeken. In 1820 had het departement aldaar, drie jaar tevoren opgericht, weliswaar nog geen officiële bibliotheek, maar er was reeds een bibliothecaris aangesteld die aan alle gegadigden, lid of geen lid van het Nut, boeken uitleende. Speciaal de 'min vermogende volksclasse' had hierbij de aandacht van het departement.³⁰ Hiertoe mochten er geen

financiële belemmeringen voor de leen van boeken bestaan. In Oude Tonge vond de leen van boeken, evenals in Dirksland, daarom in eerste instantie gratis plaats.³¹ In het geval van Dirksland werd dit mogelijk gemaakt door een jaarlijkse gemeentelijke subsidie van vijftientig gulden, in 1857 verhoogd tot dertig gulden.³² Ook in Goedereede konden de mingevoeden zonder betaling boeken lenen. Een zekere 'vriendenkring' onder de naam Aurora exploiteerde hier een volksbibliotheek, die, volgens het gemeentelijke jaarverslag van 1870, 'jaarlijksch zoo door aankoop als door geschenken wordt uitgebreid'. De bibliotheek werd druk bezocht en voorzag op deze wijze gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw de bevolking van Goedereede van lectuur.³³

Waar het minder draagkrachtige deel van de bevolking gratis boeken kon lenen, werd een zwaar beslag gelegd op de financiën van de bibliotheek. En aangezien de Flakkeese volksbibliotheken slechts een geringe omvang hadden, was het doorgaans niet eenvoudig financieel rond te komen. Naast het gemeentebestuur bestond er voor de Nutsbibliotheken nog een andere instantie die een helpende hand kon bieden: het reeds genoemde hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Vanaf de jaren tachtig begon dit hoofdbestuur zich concreet met de departementale bibliotheken te bemoeien. Waar het voorheen volstaan had met het regelmatig toezenden van Nutspublicaties, stelde het bestuur nu subsidies beschikbaar en adviseerde het bij de aanschaf van nieuwe boeken.³⁴ De bibliotheek van Oude Tonge maakte van deze diensten dankbaar gebruik. Ook verzocht ze, toen ze in de jaren tien het hoofd nog maar nauwelijks boven water kon houden, om toezending van een 'boekenkist' – een verzameling boeken die het hoofdbestuur jaarlijks aan departementen zonder eigen bibliotheek ter beschikking stelde.³⁵

Daar stond tegenover dat de bibliotheek van Oude Tonge zich de supervisie van een landelijke commissie voor het bibliotheekwezen moest laten welgevalen.³⁶ En juist deze combinatie van advies en toezicht riep bij verscheidene departementen verzet op. Men stelde wel prijs op steun van het hoofdbestuur, maar wilde zich het recht voorbehouden de bibliotheek naar eigen inzicht vorm te geven. Zo schreef C. Kolff, de secretaris van het Nutsdepartement Middelharnis-Sommelsdijk, de aangeboden subsidie van het hoofdbestuur liever af te wijzen

dan, zoals bij het opvolgen van de adviezen der Commissie voor Bibliotheekwezen het geval zou zijn, afstand te doen van onze onafhankelijkheid en ons eigen inzicht in de zaak geheel op te offeren aan het hare, die ongetwijfeld in algemeenen zin juist zijn, maar o.i. te weinig rekening houden met plaatselijke toestanden.³⁷

Welke boeken pasten dan het best bij deze 'plaatselijke toestanden'? Voor de negentiende eeuw is deze vraag nauwelijks te beantwoorden, aangezien er vrijwel geen gegevens zijn bewaard gebleven over het soort boeken dat op de planken vertegenwoordigd was. In de notulen van het Nutsbestuur

in Middelharnis-Sommelsdijk wordt slechts een enkele keer melding gemaakt van een opmerkelijke aanschaf, zoals in 1829 respectievelijk 1842 die van de kinderbijbel en een prekenbundel van de bekende J.H. van der Palm. In laatstgenoemd jaar maakte de secretaris ook melding van het voornemen in te tekenen op de *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee* van dominee Boers.³⁸ Van de bron bij uitstek, de catalogi van de bibliotheek, dateert het oudste bewaard gebleven exemplaar pas uit 1894.

Op dat moment bleek er van de klassieke Nutsidealën, die van volksopvoeding en educatie, weinig sprake meer te zijn. Ontspanning stond blijkens het grote aantal romans (64 procent van de collectie) hoger in het vaandel dan volksverlichting. In de rubriek 'natuurkunde en gezondheidsleer' kwamen nog wel enkele boeken voor die aan dit oude ideaal beantwoordden, zoals B.W. Richards *Volksonderwijs over alcohol en De scheikunde in 't dagelijksch leven* van J.F.W. Johnston, maar de romans van E. Marlitt, A. Trollope en G.P.R. James – alles vertaald in het Nederlands – waren heel wat prominenter aanwezig. Van deze drie auteurs gezamenlijk stonden 22 boeken geregistreerd, wat ongeveer overeenstemde met het totale aantal werken in de categorie 'natuurkunde en gezondheidsleer'. Andere geliefde romanciers waren W. Scott, J. Verne alsook de Nederlanders C.E. van Koetsveld en P. van Limburg Brouwer. De rubriek poëzie vermeldde vertrouwde namen als J.J.L. ten Kate, H. van Alphen, N. Beets en H. Tollens, terwijl 'godsdienst, zedeleer, opvoeding en onderwijs' via boeken van J. Lublink, E. Laurillard en de eerdergenoemde Van Koetsveld werden bevorderd. Ten slotte kwamen onder het hoofd 'varia' diverse almanakken en tijdschriften als *Iris* en *Leeskabinet* in de bibliotheek voor.³⁹

Uit een vergelijking van de catalogus uit 1894 met opgaven uit 1910 en 1921 (zie tabel 1) blijkt dat de grote belangstelling voor ontspannende lectuur in de loop der jaren eerder toe- dan afnam. Bedroeg het percentage romans in 1894 nog 64, in 1910 was dit aandeel tot 71 procent en in 1921 zelfs tot 73 procent gestegen.⁴⁰ 'De ervaring, dat byna uitsluitend romans worden gevraagd, met voorbygang van werken van meer degelyken en wetenschappelyken aard, bleef ook dit jaar ongewyzigd', noteerde de secretaris van het departement in 1914.⁴¹ Het nut van de bibliotheek lag onmiskenbaar in de uitleen van ontspannende lectuur.

Dit was voor de bestuursleden van het Nutsdepartement echter geen reden ontevreden te zijn over de bibliotheek. Belangrijker was namelijk dat deze tegemoet kwam aan een kennelijke behoefte tot lezen onder de bevolking. De eerdergenoemde cijfers omtrent de uitleen van boeken – van 690 in het seizoen 1817-1818 tot drieduizend in 1842-1843 – zijn in dit verband veelzeggend. Hieraan kan worden toegevoegd dat in de twee decennia rond 1900, toen Middelharnis en Sommelsdijk gezamenlijk circa zeven-duizend inwoners telden, het aantal jaarlijks uitgeleende werken tussen 2.500 en drieduizend schommelde.⁴² Ook van de Nutsbibliotheek in Oude Tonge zijn dergelijke opgaven bewaard gebleven. Gedurende het seizoen

Tabel 1:
Boeken in de Nutsbibliotheek te Middelharnis-Sommelsdijk, verdeeld naar genre,
in absolute aantallen en in percentages

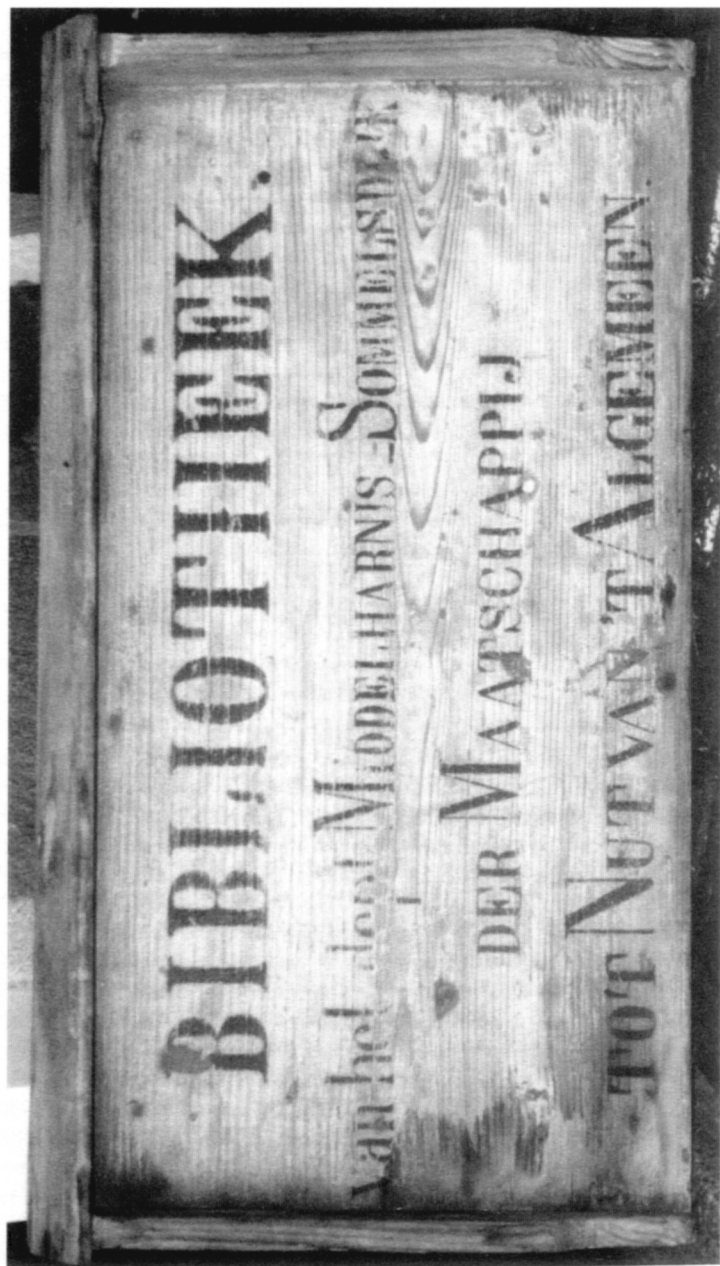
Categorie	Absoluut			Procentueel		
	1894	1910	1921	1894	1910	1921
Godsdienst, zedenleer, opvoeding en onderwijs	69	71	59	9	6	5
Poëzie	24	23	30	3	2	3
Romans	473	848	807	64	71	73
Geschiedenis	36	47	46	5	4	4
Aardrijkskunde en reisbeschrijvingen	50	59	64	7	5	6
Natuurkunde en gezondheidsleer	25	47	46	3	4	4
Varia	61	94	60	8	8	5
Totaal	738	1189	1112	99*	100	100

Bronnen: *Catalogus van de bibliotheek...* (Sommelsdijk 1894); Vos, *Gedenkschrift*, 34; *Catalogus van de bibliotheek...* (z.p. [Middelharnis] 1921).

* Door afronding geen 100 procent.

1899-1900 werden hier 672 boeken uitgeleend (de catalogus telde 462 exemplaren).⁴³ Over de volksbibliotheek van Dirksland werd door de jaren heen slechts opgemerkt dat ze veel belangstellenden trok.⁴⁴ Dit gold overigens uitsluitend voor het winterseizoen, want gedurende de zomermaanden waren de bibliotheken gesloten.⁴⁵ Immers, '[...] met het landwerk houdt [...] lust en tijd tot lezen op [...]'.⁴⁶

Deze verklaring doet vermoeden dat een groot deel van het lezerspubliek in de agrarische sector werkzaam was – wat allerminst verwonderlijk is, gelet op de sociale stratificatie van de Flakkeese bevolking. 'De lezers behoren tot de burgerklasse, arbeidende stand en visschers', berichtte de secretaris van het Nut in Middelharnis-Sommelsdijk anno 1890.⁴⁷ De vissers vormden een bijzonder publiek, aangezien deze 's zomers boeken meenamen op hun tochten over de Noordzee.⁴⁸ Maar met 'burgerklasse' en 'arbeidende stand' kon een zó groot deel van de Flakkeese bevolking worden aangeduid, dat deze opmerking weinig feitelijke informatie geeft over de samenstelling van het lezerspubliek. De mededeling dat nog in de jaren twintig de meeste bezoekers van de bibliotheek uit de 'arbeidersbevolking' kwamen, biedt evenmin veel houvast.⁴⁹ Vastgesteld kan slechts worden dat er geen aanwijzingen zijn dat de Nutsbibliotheeken er *niet* in slaagden de 'min vermogende volksklasse' met lectuur te bereiken.⁵⁰

Naambord van de Nutsbibliotheek Middelharnis-Sommelsdijk (Streekmuseum Middelharnis).

Leesgezelschappen

Het bezoek aan een volksbibliotheek was niet de enige manier om boeken binnen handbereik te krijgen. Wie over voldoende tijd en geld beschikte, kon overwegen een stap te zetten in de genootschapstraditie waaraan de negentiende eeuw zo rijk was, en zich aan te sluiten bij een leesgezelschap. De Dirkslandse predikant Leendert Grendel had al in 1798 een uiteenzetting over *Het nut der leesgezelschappen, ter bevordering van verlichting, betoogd uit de verwoestingen der domheid* het licht laten zien, maar er zijn geen aanwijzingen dat zijn pleidooi direct resulteerde in oprichting van gezelschappen.⁵¹ Pas enkele decennia na deze publicatie deed het gezelschapsleven zijn intrede op het eiland. Ooltgensplaat,⁵² Oude Tonge,⁵³ Nieuwe Tonge,⁵⁴ Middelharnis⁵⁵ en Sommelsdijk⁵⁶ kenden rond het tweede kwart van de negentiende eeuw elk één of meerdere leesgezelschappen, terwijl nog in 1888 te Goedereede een gezelschap in het leven werd geroepen.⁵⁷ Aangezien deze gezelschappen doorgaans geen archivalia hebben nagelaten, is geenszins uitgesloten dat er nog meerdere leesgezelschappen op Goeree-Overflakkee bestonden. Dit gebrek aan bronnenmateriaal is tevens de reden waarom in deze paragraaf slechts een tweetal leesgezelschappen de revue kan passeren.

In de eerste plaats betreft dit Onderlinge Vriendschap te Sommelsdijk, opgericht in 1825. Bij aanvang bestond het gezelschap uit acht jonge mannen, die zich onderling niet alleen verplichtten tot het lezen van boeken, maar ook tot het houden van spreek- of leesbeurten op de maandelijks of zeswekelijkse vergaderingen.⁵⁸ Bepaald werd dat het aantal leden maximaal twaalf mocht bedragen – een limiet die in de loop der jaren herhaaldelijk werd bijgesteld, maar nooit boven de twintig kwam.⁵⁹ Naast dit ledenmaximum bestond er een nauwkeurig omschreven beleid inzake de toelating van introducés en nieuwe leden. Hierdoor was het ledenverloop gering. Bij het vijftigjarig bestaan van het gezelschap in 1875 waren de toenmalige leden gemiddeld al 32½ jaar bij het gezelschap betrokken; een drietal was reeds vanaf de oprichting lid.⁶⁰

Afgaande op de beroepen die deze leden in het dagelijks leven uitoefenden, was het gezelschap in de hogere, liberale lagen van de bevolking gesitueerd. Bij oprichting bestond het gezelschap, volgens opgave in de burgerlijke stand, uit onder meer twee kooplieden, van wie een later griffier werd, een bouwman, een grondbezitter, een 'huizenbouwer' en een grutter. Onder de elf mannen die in 1850 Onderlinge Vriendschap vormden, bevond zich naast koop- en bouwlieden een schoolmeester – in negentiende-eeuwse termen een van de notabelen ten plattelande. In het derde kwart van de eeuw voegde zich onder andere een arts bij het gezelschap, terwijl in 1895 zelfs een deurwaarder, een kantonrechter, een kassier en een griffier van het kantongerecht op de ledenlijst stonden.⁶¹ Dat lid A. Mijs bij zijn vijfentwintigjarig huwelijksjubileum in 1852 van Onderlinge Vriendschap enkele zilveren sauslepels ten geschenke kreeg, duidt ook op een

financiële armslag die onder de Flakkeese arbeiders vermoedelijk niet aanwezig was.⁶² Bij andere gelegenheden werden zilveren suiker- of theelepeltjes aangeboden, een gouden potlood en eenmaal zelfs 'twee kristallen Bloemvazen met brons en marmer geschikt voor schoorsteenornamenten'.⁶³ Veelzeggend is ook dat het leesgezelschap in 1841 het gemeentebestuur van Sommeldijk, als dank voor het kosteloze gebruik van een zaal in het raadhuis, 'een haardstel met kolenemmer en schop' cadeau kon doen.⁶⁴

Naast de gewone leden bestonden ook buitengewone leden, die niet bij de vergaderingen aanwezig waren en tegen betaling van vier gulden 's jaars uitsluitend deelden in de circulatie van de boeken.⁶⁵ Ook werden zij niet betrokken bij de periodieke verkoop van de boeken onder de leden. In 1836 werd deze praktijk van boekverkoop overigens kortstondig ter discussie gesteld en bogen de leden zich over het voorstel

de boeken van het gezelschap niet onderling te verkoopen maar dezelve jaarlijks te verzamelen en er een boekerij tot algemeen gebruik der leden van aan te leggen daar de aard en inhoud van verschillende werken het zeer wenschelijk maken om daartoe nu en dan toegang te hebben.

Maar een dergelijke bibliotheek zou 'aan het nuttig oogmerk van den voorsteller' niet beantwoorden, meende een hiertoe in het leven geroepen beoordelingscommissie. Zodoende bleef men de boeken periodiek verkoopen.⁶⁶

Vanaf 1839 is bekend welke boeken dit betrof. In het algemeen kan hierover worden opgemerkt dat de leden in de loop der jaren een rijk geschakeerde verzameling boeken onder ogen kregen. Niet alleen het werk van bekende Nederlandse auteurs als Van Lennep, Hildebrand en Tollens werd gelezen, maar evenzeer dat van Dickens en Coopers. Romans, almanakken, levensbeschrijvingen en korte verhalen waren favoriet, maar eind jaren veertig werden ook redevoeringen en preken aangeschaft van Opzoomer, Oosterzee en Des Amorie van der Hoeven junior – theologen die overigens bezwaarlijk tot de orthodoxie konden worden gerekend.⁶⁷ Kennelijk waren de leden van Onderlinge Vriendschap, die overwegend tot de beter gegoeden behoorden, in kerkelijk opzicht minder rechtzinnig dan hun dorpsgenoten. Zij bezaten in ieder geval de intellectuele vrijmoedigheid van andere stromingen dan het orthodoxe christendom kennis te nemen.

Dit laatste blijkt nog in sterkere mate uit de onderwerpen die tijdens de vergaderingen werden besproken. Aan de hand van de Groninger theoloog Hofstede de Groot werd de wijsbegeerte van Socrates behandeld.⁶⁸ En de notulen melden dat lid J. Jongejan op 7 december 1841 over 'de ontwikkeling en voortgang van onzen geest in dit en in een volgend leven' sprak. Waar dit eventueel nog in orthodox christelijke zin kan worden geïnterpreteerd, is dat moeilijker voor een bijdrage onder de titel 'De geschiedenis

geschets[t] als de opvoedster voor den mensch in dit en in een volgend leven'.⁶⁹ Een leesbeurt over 'de Goddelyke opvoeding des menschelyken geslachts' suggereert de invloed van de Groninger godgeleerden (of indirect van G.E. Lessings geruchtmakende boek *Die Erziehung des Menschengeschlechtes?*), terwijl de samenspraken van Erasmus en een verhandeling over de 'eenheid des geloofs bij verschil van leerstellingen' een oriëntatie op irenische stromingen in het christendom verraden.⁷⁰ Uit de *Catholieke Stem* kon zonder bezwaren worden voorgelezen en zelfs het werk van Confucius passeerde de revue.⁷¹ Van een eenzijdige oriëntatie was dus allerminst sprake.

In de loop der jaren bleek echter dat dit ideaal moeilijk te handhaven was. De studiezin van de eerste decennia nam af, wat zichtbaar werd in het steeds kleiner wordende aandeel van de theologische onderwerpen. Waar onspannende lectuur kwantitatief al de toon had aangegeven, wist zij in de jaren zestig praktisch het alleenrecht te verwerven. Naast romans waren dan vooral de tijdschriften populair. In eerste instantie ging het om bladen als het *Nederlandsch Museum*, het *Christelijk Album* en de *Bibliotheek voor het Huisgezin*, alsmede om jaarboekjes als *Aurora*.⁷² Een opgave uit 1878 vermeldt tijdschriften als *Eigen Haard*, het *Humoristisch Album* en het *Leeskabinet*, maar ook *De Gids*, *De Globe* en *De Economist*.⁷³ Waar deze tijdschriften vroeger aan de basis van lees- en spreekbeurten stonden, circuleerden ze vanaf circa 1870 echter uitsluitend nog ter lezing. In de nadagen van 1869 werd namelijk de verplichting tot het houden van voordrachten afgeschaft.⁷⁴ Daarmee verloren de vergaderingen van Onderlinge Vriendschap goeddeels hun belang en werd er nog slechts gesproken over bestuurswisselingen en over de aanschaf van nieuwe boeken.

Een logisch gevolg hiervan was een lage opkomst tijdens de vergaderingen. Ook bleek het steeds moeilijk bestuursleden te vinden. Klachten hierover leidden in 1878 tot de curieuze bepaling dat ieder lid aan het eind van het jaar per bijgewoonde vergadering een dubbeltje kreeg uitgekeerd.⁷⁵ Toen dit niet voldoende hielp, werd zelfs het biljartspel op de bijeenkomsten geïntroduceerd.⁷⁶ Maar deze maatregelen sorteerden dermate weinig effect, dat er aan het begin van de jaren negentig nog slechts enkele malen per jaar vergaderd werd. 'De vergaderingen hoewel minder in aantal dan vroeger, zijn steeds geregeld gehouden en het verhandelde wordt even nauwkeurig opgeteekend, maar de werkzaamheden bepalen zich slechts tot het noodige om den gang der zaken niet te belemmeren', verklaarde het jubileumboekje van 1895.⁷⁷ Dat de schrijver zich niet in meer juichende stemming uitte, is een indicatie voor de weinig florissante situatie waarin Onderlinge Vriendschap rond de eeuwwisseling verkeerde.

Deze terugloop hield wellicht verband met de toename van het boekenaanbod en de daling van de boekenprijs, zoals die tegen het einde van de negentiende eeuw algemeen geconstateerd konden worden. Steeds meer mensen werden hierdoor financieel in staat gesteld een van de Flakkeese boekhandels te bezoeken.⁷⁸

Toch was dat niet het enige, zo blijkt uit vergelijking met het Goereese gezelschap. Anders dan Onderlinge Vriendschap was dit gezelschap omstreeks de eeuwwisseling nog bijzonder vitaal. Weliswaar hadden de oprichters in 1888 een meer bescheiden doelstelling geformuleerd dan Onderlinge Vriendschap destijds. Zo verplichtten ze zich onderling niet tot het houden van spreekbeurten en voordrachten. De circulatie van boeken en tijdschriften was het enige oogmerk van het gezelschap en de halfjaarlijkse vergadering diende slechts tot ondersteuning van dit doel.⁷⁹ Maar wellicht juist hierdoor, en mogelijk ook door zijn jongere leeftijd, had het Goereese leesgezelschap rond 1900 zijn glans nog niet verloren. Uit de bewaard gebleven financiële administratie blijkt dat de leden jaarlijks circa honderd gulden uitgaven voor de aanschaf van boeken en tijdschriften. Met een ledenaantal tussen tien en vijftien bedroegen de kosten per lid jaarlijks ongeveer acht gulden. Deze konden worden voldaan door de contributie-gelden, die in 1900 f 6,- per persoon bedroegen.⁸⁰ Het resterende bedrag werd verkregen door de jaarlijkse verkoop van gelezen boeken.

Deze boeken behoorden, evenals die bij het leesgezelschap in Sommelsdijk en in de Nutsbibliotheek van Middelharnis-Sommelsdijk, tot de categorie ontspannende lectuur. In 1901 werden bijvoorbeeld, afgezien van Bas Veths *Het leven in Nederlands Indië*, uitsluitend romans en tijdschriften aangeschaft. Het ging hierbij onder andere om *Het vlindertje* van Borell (f 3,50), *Van scheiding en dood* door Mary Antink (f 2,90), *Levensdoel* van Anna Kaulbach (f 2,50), Jeanne Reyneke van Stuwes *Tragische levens* (f 5,00) en *Opstanding* van Tolstoj (f 5,90). Voor vergelijkbare prijzen werden enkele tijdschriften van jaargang 1900 aangeschaft, waaronder *La Revue des Deux Mondes*. En ten slotte leverde boekhandel J.A. de Heer te Schiedam (later voortgezet door C.A. Renier) voor vijftig gulden een pakket van enkele maanden oude tijdschriften.⁸¹ Het ging hierbij om Nederlandse tijdschriften als *Vragen des Tijds*, *De Graphic*, *Op de Hoogte* (vanaf 1903) en *De Gids*, maar ook om *L'Illustration* en *Fliegende Blätter*. Gelet op de aanwezigheid van deze buitenlandse tijdschriften, in twee vreemde talen, kan verondersteld worden dat de leden van het Goereese leesgezelschap overwegend een degelijke opleiding hadden genoten en, daarmee samenhangend, niet tot de laagste bevolkingsklassen behoorden. Zelfs Spinoza's *Ethica* deed in het gezelschap de ronde, al was dit boek weinig populair: bij verkoop in 1917 bracht het slechts een dubbeltje op, tegen één à twee gulden voor een gemiddelde roman.⁸²

Over de jaren tien zet dit beeld zich voort. Romans bleven de toon aangeven. Van Streuvel en Dickens werden onder andere *De oogst* respectievelijk *Londen en Parijs* gelezen,⁸³ maar ook liet men ingewikkelder romans van auteurs als Couperus en, zoals gezegd, Tolstoj in Goedereede bezorgen. Voorzichtig kan hieruit worden afgeleid dat het leesgezelschap in Goedereede op een (iets) hoger intellectueel peil stond dan Onderlinge Vriendschap in Sommelsdijk. Tot verschillen in de sociale stratificatie kan op deze basis niet geconcludeerd worden. In beide gevallen was het lidmaatschap

de facto vermoedelijk louter weggelegd voor degenen die een positie boven de gewone arbeidersstand innamen.

Nieuwsbladen

Het waren ook deze beter gegoeden die zich konden permitteren een abonnement op een krant of nieuwsblad te nemen. Een eigen krant voor Goeree-Overflakkee bestond aanvankelijk niet, maar er zijn aanwijzingen dat de *Haarlemsche Courant* en later ook het *Nieuws van den Dag* gelezen werden.⁸⁴ Vanaf de late negentiende eeuw telde ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* lezers op het eiland.⁸⁵ Daarnaast kan nog de *Landbouwkundige Courant* worden genoemd, die al halverwege de eeuw de ronde deed.⁸⁶ Pas tegen het einde van de negentiende eeuw kwamen zulke bronnen van nieuws en vermaak ook binnen het bereik van de modale arbeider. Dit was niet alleen te danken aan de dalende abonnementsprijzen van kranten, maar in het bijzonder ook aan de uitgifte van een regionaal nieuwsblad, de *Maas- en Scheldeode*. Drijvende kracht achter deze krant, waarvan het eerste nummer in 1886 verscheen, was Willem Boekhoven uit Sommelsdijk. Boekhoven was een ambitieuze uitgever en (na 1913) boekhandelaar, die vanaf 1900 met trots kon zeggen een gouden medaille te hebben behaald op de wereldtentoonstelling in Parijs.⁸⁷ Zijn *Maas- en Scheldeode* maakte in 1886 een wat moeizame start, maar wist zich langzamerhand een plaats op het eiland te verwerven. Onder redactie van J. van der Waal, hoofdonderwijzer in Middelharnis, verscheen de krant vanaf 1905 tweemaal per week. Van der Waal schoeide de *Maas- en Scheldeode* op antirevolutionaire leest en stak deze politieke overtuiging niet onder stoelen of banken. Vooral met *Vooruit*, een liberaal getinte krant onder leiding van onderwijzer J. de Jong, kruiste Van der Waal herhaaldelijk de degens. Toen hij terugtrad als redacteur nam Karel van Spronsen de fakkel over. Zijn niet minder polemische geest bezorgde de *Maas- en Scheldeode* de bijnaam 'Smaad- en Scheldbode'.⁸⁸

Een jaar na het eerste nummer van de *Maas- en Scheldeode* begon boekhandelaar en drukker A.D.H. Harnack, eveneens woonachtig in Sommelsdijk, met de uitgave van het weekblad *Onze Eilanden*, dat volgens de onderkop een 'nieuws- en advertentieblad voor Overflakkee, Goedereede en omgeving' wilde zijn.⁸⁹ 'En niet minder worden soms de belangen van het Eiland bepleit door het hier gelezen "Weekblad of Brielsche Courant voor Voorne, Putten, Overflakkée en Goedereede"', meldden Van der Waal en Vervoorn in 1895.⁹⁰ Het is niet duidelijk hoeveel lezers deze bladen bereikten. Een gratis *Advertentieode* van de gebroeders De Waal in Middelharnis had in de jaren 1920 een gegarandeerde oplage van zeventuizend exemplaren,⁹¹ maar die van niet-gratis organen lag ongetwijfeld (veel) lager. Niettemin waren het deze kranten die rond 1900 een nieuwe fase inluiden in de leescultuur van Goeree-Overflakkee. Hoewel ze veel minder dan de bibliotheken en de leesgezelschappen naar 'volksopvoeding' streefden, zet-

ten ze voor de minder gegoeden de deur naar de wereld van het schrift wijder open dan tot dusver mogelijk geweest was. Deze relatief goedkope vormen van drukwerk kenden een veel grotere verspreiding dan het boek, dat vooralsnog bleef voorbehouden aan de hogere lagen van de bevolking.⁹² In dit opzicht kan het belang van de *Maas- en Scheldebode* en later dat van het *Eilanden-Nieuws* niet gemakkelijk worden overschat.

Conclusie

Het bovenstaande portret van de leescultuur op Goeree-Overflakkee ving aan met een beschouwing over het lager onderwijs. De scholen vormden, dankzij het lesonderwijs en de goed lopende schoolbibliotheken, een belangrijke factor in de ontwikkeling van een leescultuur. Dit kan eveneens worden gezegd van de bibliotheken die in de loop van de negentiende eeuw op het eiland verzezen. De bibliotheken waren over hun eigen functioneren zeer tevreden. Wel bemerkten zij rond 1900 dat de vrijwel exclusieve aandacht voor ontspannende lectuur zich moeilijk liet rijmen met de idealen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in veel gevallen de drijvende kracht achter de volksbibliotheken was. Deze ontwikkeling is in overeenstemming met de these van Rolf Engelsing. Ten aanzien van de bibliotheekboeken kan voorts worden geconcludeerd dat vele van de hierboven genoemde auteurs uit de kringen van 'dominee-dichters' en, met een term van Busken Huet, 'predikant-novellisten' stamden. De collectie in Middelharnis past naadloos in het beeld van de 'leraarslievendheid' van de negentiende eeuw en de populariteit van de godgeleerde schrijvers in Nederland. Duidelijker is dit alles nog zichtbaar in het leesgezelschap Onderlinge Vriendschap te Sommelsdijk. Begonnen als een intensieve leesvereniging met verplichtingen tot spreekbeurten, met een brede blik en relatief veel aandacht voor theologische onderwerpen, ontwikkelde het leesgezelschap zich in de loop van de negentiende eeuw tot een distributiekanaal van romans en geïllustreerde tijdschriften. Goeree-Overflakkee volgde in dezen géén *Sonderweg*.

Daar staat tegenover dat de twee onderzochte leesgezelschappen aan de popularisering van boeken en tijdschriften beduidend minder hebben bijgedragen dan de bibliotheken. Het lidmaatschap van de gezelschappen was *de facto* voorbehouden aan de meer gegoede burgers. Waar de toegang tot het lidmaatschap verruimd werd, bleef de zeggenschap over de gezelschappen bij de hoger gesitueerden. De maatschappelijke verschillen tussen plattelandsbestuurders en predikanten enerzijds en de arbeidersklasse anderzijds stempelden derhalve ook de leescultuur op het eiland. De arbeiders waren in hoofdzaak aangewezen op de volksbibliotheken. Het waren dan, overeenkomstig de doelstelling van het Nut, ook bij uitstek deze instellingen die bijdroegen aan de 'leesrevolutie' op het eiland.

Hoezeer deze term van Engelsing ook op de genoemde ontwikkelingen op Goeree-Overflakkee van toepassing is, in één opzicht is hij misleidend.

Hij suggereert ten onrechte dat de verschuivingen in leesgedrag zich in een hoog tempo voltrokken. Het bovenstaande maakt daarentegen juist duidelijk dat de ontwikkelingen die Engelsing in de term 'leesrevolutie' wil vatten, zich bijna over de gehele negentiende eeuw uitstrekten. Gezien het lage tempo waarin een en ander plaatsvond, is het begrip 'evolutie' voor de Flakkeese situatie meer geëigend. Hoewel Goeree-Overflakkee met de oprichting van volksbibliotheken en leesgezelschappen met andere delen van Nederland in de pas liep, duurde het tot het einde van de eeuw, toen bladen als de *Maas-en Scheldeboode* op de markt kwamen, voor dit proces als voltooid kon worden beschouwd.

H.J. Paul, Paulus Potterstraat 19, 9718 TH Groningen

- 1 M.C. [Maarten Cornelis, pseudoniem van Willem Walraven], 'Spes patriae', *Indische Courant* (15 oktober 1937), herdrukt in: *Schrijversprentenboek Willem Walraven* (Dirksland 1993) 6-7, aldaar 6.
- 2 Willem Walraven, *Levenslijnen. Herinneringen aan Dirksland en Flakkee* (Dirksland 1993).
- 3 Rolf Engelsing, *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800* (Stuttgart 1974).
- 4 J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw* (Middelburg 1988); J.C. Streng, 'Boeken en boekenbezit in Overijssel van circa 1570 tot circa 1830', *Overijsselse historische bijdragen* 105 (1990) 97-122; P.Th.F.M. Boekholt, 'Leescultuur in Groningen', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a. eds., *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Assen 1994); H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995). Een overzicht biedt Paul Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek', in: Theo Bijvoet e.a. eds., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182. Een overzicht van het gezelschapswezen bieden W. van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: W. van den Berg en Peter van Zonneveld eds., *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen* (Utrecht 1986) 12-45 en W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschedom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1987). Studies over afzonderlijke leesgezelschappen worden vrijwel alle genoemd in Boudien de Vries, 'De roman Lidewijde en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (1999) 129-156.
- 5 Genoemd kunnen worden F. den Eerzamen, *Het eiland Goeree-Overflakkee. Geschiedenis, volksleven en taal* (Middelharnis 1984); D. Hoogzand, *Op goede gronden. Het landleven op Goeree-Overflakkee* (Sommelsdijk 1997) en Cathy Westdorp, *Dirksland voor wie het zien wil. Dirksland, Herkingen en Melissant in cultuurhistorisch perspectief* (Dirksland 1998). Het genealogisch tijdschrift *Gens Nostra* 54 (1999) wijdde twee afleveringen aan Goeree-Overflakkee.
- 6 B. Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee* (Sommelsdijk 1843); J. van der Waal en F.O. Vervoorn, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee* (Sommelsdijk 1895) en J.C. Both en S. Olivier, 'Goeree-Overflakkee, een eiland in de Delta', *Gens Nostra* 54 (1999) 379-386. Cf. de in noot 5 vermelde literatuur.
- 7 GA Goedereede, archief gemeentebestuur Ouddorp, inv.nr. 656, uitwerkingen van examenopgaven.
- 8 Boers, *Beschrijving*, 4. Overigens is het opmerkelijk dat Boers zowel predikant als schoolopziener was, aangezien de Kroon, op verzoek van rooms-katholieke zijde, sinds het einde van de jaren twintig vrijwel geen predikanten meer tot schoolopziener benoemde. Zie David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 91.
- 9 In vergelijking met andere agrarische regio's vertoonde het schoolverzuim op Goeree-Overflakkee een gebruikelijk patroon. Cf. P.Th.F.M. Boekholt, *Het lager onderwijs in Gelderland, 1795-1858* (Zutphen 1978) 371 noot 3; Dolly Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant, ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 381; Tine Visser, *Vernieuwing van het lager onderwijs in Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (z.p. 1995) 224.
- 10 GA Middelharnis, archief gemeentebestuur Middelharnis, inv.nr. 1913, brief aan raadscommissie aan raad Middelharnis, 17 december 1866.
- 11 GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 2444, plaatselijke schoolverordening, 6 december 1851, m.n. art. 16.
- 12 GA Middelharnis, archief gemeentebestuur Middelharnis, inv.nr. 1915, brief van H. de Jong aan raad Middelharnis, 20 januari 1874.
- 13 GA Goedereede, archief gemeentebestuur Ouddorp, inv.nr. 1599, verslag van het onderwijs over 1857.
- 14 GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 2474, leerplan gemeenteschool 1907.

- 15 GA Middelharnis, archief gemeentebestuur Middelharnis, inv.nr. 1920, leerplan openbare school voor jongens te Middelharnis, 20 mei 1901, 14 maart 1889, november 1891 en leerplan openbare meisjesschool te Middelharnis, 2 november 1891; GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 2474, leerplan gemeenteschool 1881-1882. Vergelijkbaar is GA Goedereede, archief gemeentebestuur Goedereede, inv.nr. 2179, leerplan openbare school 1881.
- 16 Ibidem. De kinderen in de laagste klas kregen in groep A dertien uur per week schrijf-, taal- en leesonderwijs, terwijl in groep B van dezelfde klas wekelijks negen uur aan lezen werd besteed. In de loop van de leerjaren daalde dit via zeven tot vier uur per week.
- 17 GA Middelharnis, archief gemeentebestuur Middelharnis, inv.nr. 1964, brief van Nederlandsch Onderwijs Genootschap, afdeling 'Goeree en Overflakkee', aan gemeenteraad Middelharnis, oktober 1897.
- 18 Ibidem, inv.nr. 1920, leerplan openbare school voor jongens te Middelharnis, 20 mei 1901.
- 19 GA Goedereede, archief gemeentebestuur Ouddorp, inv.nr. 610, gemeentelijk jaarverslag 1867.
- 20 GA Middelharnis, archief gemeentebestuur Middelharnis, inv.nr. 1915, brief van H. de Jong aan raad Middelharnis, 20 januari 1874.
- 21 GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 2486, verslag van de schoolbibliotheek over 1874, los toegevoegd aan het verslag van het onderwijs over 1874. *Bato* verscheen vanaf 1864 en was volgens de onderkop een 'tijdschrift voor jongens'.
- 22 GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 465, brief van departement Oude Tonge aan hoofdbestuur, 23 april 1890.
- 23 GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 2486, verslag van de schoolbibliotheek over 1876, los toegevoegd aan het verslag van het onderwijs over 1876. In Stellendam bestond de mogelijkheid dat ouders schoolboeken tegen inkooprij van de school overnamen, zodat 'de kinderen zich tehuis zouden kunnen oefenen'. GA Goedereede, archief gemeentebestuur Stellendam, inv.nr. 1436, plaatselijke schoolverordening 27 februari 1849, art. 11.
- 24 G. den Erzamen, *De zorg voor het landbouwonderwijs op Goeree en Overflakkee in de loop der tijden* (z.p. z.j. [1952]) 23-24.
- 25 GA Goedereede, archief gemeentebestuur Ouddorp, inv.nr. 610, gemeentelijk jaarverslag 1870. De eerste vermelding van een tweede bibliotheek staat in het jaarverslag van 1896 en betreft de boekencollectie van de in 1885 opgerichte christelijke lagere school.
- 26 K. Vos, *Gedenkschrift ter gelegenheid van het honderd-jarig bestaan van het departement Middelharnis-Sommelsdijk der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Middelharnis 1910) 6-7. Anders dan Vos acht ik deze oprichting relatief spoedig, gelet op de oprichtingsdata van andere departementen en op die op Goeree-Overflakkee in het bijzonder. Zie F.B. Schenk, 'Documentatie betreffende de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1984', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers eds., *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984. Gedenboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984) 355-419, aldaar 362-369. De oprichting van het departement Middelharnis-Sommelsdijk viel ongeveer gelijk met die van het departement Dirksland, maar deze ging reeds in 1812 ter ziele. In 1837 werd het heropgericht. Zie ibidem, 363 en GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 454, gemeentelijk jaarverslag 1837.
- 27 Ibidem, 31-33. GA Middelharnis, notulen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Middelharnis-Sommelsdijk (zonder inv.nr.), 31 december 1827.
- 28 Vos, *Gedenkschrift*, 34-35.
- 29 Ibidem, 16, 31. Voor een overzicht van door het hoofdbestuur uitgegeven boeken, zie Schenk, 'Documentatie', 385-408. Op soortgelijke wijze werden in 1866 te Oude Tonge tientallen exemplaren van P. Bleekers boekje *De cholera. Wenken voor allen verspreid*. Zie E. Lassing-van Gameren, *Van chirurgijn tot gemeente-arts. Geneeskundigen te Oude Tonge in de negentiende eeuw* (Oude Tonge 1997) 23.
- 30 GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 420,

brief departement Oude Tonge aan hoofdbestuur, 17 juli 1820.

- 31 Ibidem. In deze brief, waarin de secretaris vrij gedetailleerd op de bibliotheekvoorziening ingaat, wordt in het geheel geen melding gemaakt van uitleengelden. GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 2543, reglement bibliotheek, 11 juni 1858, art. 1. Cf. ibidem, inv.nr. 454, gemeentelijk jaarverslag 1851.
- 32 Ibidem, gemeentelijke jaarverslagen 1851, 1857. Deze subsidies waren nodig omdat de Nutsbibliotheek van Dirksland, opgericht in 1837, zelfstandig bleef voortbestaan toen het Dirkslandse departement in 1847 ter ziele ging. Deze subsidie vormt een kennelijke uitzondering op de terughoudendheid van veel gemeenten het bibliotheekwezen geldelijk te steunen.
- 33 GA Goedereede, archief gemeentebestuur Goedereede, inv.nr. 1064, gemeentelijke jaarverslagen 1866, 1870, 1880. In 1866 werd voor het eerst melding gemaakt van de volksbibliotheek. De laatste vermelding dateert uit 1880 (de verslagen over 1881-1889 ontbreken in het archief), maar Van der Waal en Vervoorn, *Beschrijving*, 124, maken nog in 1896 melding van de bibliotheek.
- 34 P.N. Helsloot m.m.v. A.J. Wichers en P. Krom jr., 'De Nutsbeweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling', in: Mijnhardt en Wichers eds., *Algemeen volksgeluk*, 3-186, aldaar 70.
- 35 GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 465, brief van departement Oude Tonge aan hoofdbestuur, 10 december 1914; cf. Helsloot, 'Nutsbeweging', 95.
- 36 GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 420, brief departement Oude Tonge aan hoofdbestuur, 31 juli 1909.
- 37 GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 412, brief departement Middelharnis-Sommelsdijk aan hoofdbestuur, 2 december 1920. Het hoofdbestuur antwoordde op 10 december dat het deze afwijzing weliswaar betreunde, maar dat deze beslissing elders in den lande tot vreugde leiden zou, aangezien een ander departement hierdoor honderdvijftig gulden subsidie extra kon worden verleend (kopie ibidem). Cf. Helsloot, 'Nutsbeweging', 92.
- 38 GA Middelharnis, notulen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Middelharnis-Sommelsdijk (zonder inv.nr.), 30 november 1829, 12 september 1842.
- 39 *Catalogus van de bibliotheek, opgericht door het departement Middelharnis en Sommelsdijk der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Sommelsdijk 1894).
- 40 Vos, *Gedenkschrift*, 34; *Catalogus van de bibliotheek opgericht 20 augustus 1810 door het departement Middelharnis en Sommelsdijk der Maatschappij 'tot Nut van 't Algemeen'* (z.p. [Middelharnis] 1921).
- 41 GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 462, brief departement Middelharnis-Sommelsdijk aan hoofdbestuur, december 1914.
- 42 Vos, *Gedenkschrift*, 31, 32, 35; GA Middelharnis, notulen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Middelharnis-Sommelsdijk (zonder inv.nr.), 13 juli 1829. Volgens Van der Waal en Vervoorn, *Beschrijving*, 170, stonden op 31 december 1894 in Middelharnis en Sommelsdijk respectievelijk 4131 en 2717 inwoners geregistreerd.
- 43 GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 465, jaarverslag departement Oude Tonge 1899-1900.
- 44 GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 454, gemeentelijk jaarverslag 1857; Van de Waal en Vervoorn, *Beschrijving*, 216.
- 45 Zie onder andere GA Dirksland, archief gemeentebestuur Dirksland, inv.nr. 2543, reglement bibliotheek 11 juni 1858; ibidem, reglement bibliotheek 25 september 1890; *Catalogus... Middelharnis en Sommelsdijk...* (1894) [3]. In de *Catalogus... Middelharnis en Sommelsdijk...* (1921) is deze bepaling vervallen.
- 46 GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 465, jaarverslag departement Oude Tonge 1887-1888.
- 47 Ibidem, inv.nr. 462, brief departement Middelharnis-Sommelsdijk aan hoofdbestuur, 28 april 1890.
- 48 GA Middelharnis, notulen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Middelhar-

- nis-Sommelsdijk (zonder inv.nr.), 6 mei 1896; ibidem, archief gemeentebestuur Sommelsdijk, inv.nr. 484, gemeentelijk jaarverslag 1900; GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 462, brief departement Middelharnis-Sommelsdijk aan hoofdbestuur, 4 oktober 1901.
- 49 Door de economische malaise die volgde op de Eerste Wereldoorlog kwam de bibliotheek van Middelharnis-Sommelsdijk in financiële problemen. Ze besloot daarom het leengeld van twee naar vijf cent per boek te verhogen. Dezelfde economische situatie dwong de bevolking echter tot bezuiniging op overbodige uitgaven. Het aantal leners daalde hierdoor van 2.181 in het seizoen 1922-1923 tot 980 in het seizoen daaropvolgend – 'waarvoor wy ook wel vreesden omdat onze lezers voor het grootste deel uit de arbeidersbevolking voorkomt [lees: voortkomen].' Zie GA Middelharnis, archief gemeentebestuur Middelharnis, inv.nr. 1984, brief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Middelharnis-Sommelsdijk, aan gemeenteraad Middelharnis, 12 november 1925. Cf. GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 412, uittreksel verslag commissie voor de Nutsbibliotheek, 27 september 1927.
- 50 Naamlijsten van bibliotheekbezoekers zijn helaas niet (meer) voorhanden. Hierdoor is het vrijwel onmogelijk de samenstelling van het lezerspubliek te reconstrueren. Vgl. W. van den Berg, "Gij, die begeerte zijt om uwen geest op te schranderen", in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Ton van Kalmthout eds., *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 9-26, aldaar 19-21.
- 51 Van dit werkje, vermeld in A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden...* VII, ed. K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel (Haarlem 1963) 396, is mij geen exemplaar bekend. Grendel was in 1797 tot predikant in Dirksland bevestigd. In zijn jeugd jaren was hij, in zijn geboorteplaats Gouda, lid geweest van het letterkundig gezelschap De Goudsbloemen.
- 52 Notulen leesgezelschap Onderlinge Vriendschap te Sommelsdijk (beheerd door H.L. van Kampenhout te Dirksland), 4 augustus 1863, 6 oktober 1863, 18 oktober 1864 en 12 december 1865.
- 53 Ibidem, 28 januari 1845.
- 54 Vermeld in de lijst van intekenaren op Boers, *Beschrijving*, xi.
- 55 In de raadszaal te Middelharnis hing jarenlang een tweetal schilderijen van Adrianus van der Koogh, ooit geruild tegen Meindert Hobbema's *Laantje van Middelharnis* (een ruil die naderhand betreurd werd, toen men zich de waarde van Hobbema's werk realiseerde). Een toelichting op de twee schilderijen werd in 1823 aangeboden, tesamen '[...] met de lijst en het glas, waarin dezelve is gevat, door het LEESGEZELSCHAP, de HARMONIE, opgericht te MIDDELHARNIS, den 14den Januarij 1822'. Zie GA Middelharnis, kopie van toelichting (zonder inv.nr.); cf. Van der Waal en Vervoorn, *Beschrijving*, 364. In de notulen van Onderlinge Vriendschap is op 28 januari 1845 en 12 december 1865 sprake van een leesgezelschap in Middelharnis. Boers, *Beschrijving*, 279, spreekt nog over '[e]ne kleine vriendenkring, sedert jaren te Middelharnis, als leesgezelschap, bestaande, welke door onderlinge oefening elkander trachtte nuttig te zijn, en welks bijeenkomsten door den achtenswaardigen PAULUS BOSCH [een van de oprichters van het Nutsdepartement Middelharnis-Sommelsdijk, hjp] in de jaren 1808-1810 dikwijls werden bijgewoond [...]', dat in 1810 de 'kern' van het genoemde departement werd. Het is niet duidelijk of deze verwijzingen op één of op meerdere leesgezelschappen betrekking hebben.
- 56 Volgens *Het leesgezelschap 'Onderlinge Vriendschap' te Sommelsdijk gedurende zijn 70-jarig bestaan, 1825-1895* (Sommelsdijk 1895) [5], bestond vóór 1825 te Sommelsdijk een leesgezelschap onder de naam Vriendschap en Leeslust. Vervolgens was het reeds genoemde gezelschap Onderlinge Vriendschap actief, waarop hieronder nader wordt ingegaan. In de notulen van Onderlinge Vriendschap is op 1 november 1853 ten slotte sprake van 'het andere leesgezelschap alhier' – waarmee overigens, gelet op de geografische verwevenheid van Middelharnis en Sommelsdijk, eventueel ook een leesgezelschap te Middelharnis bedoeld kan zijn.
- 57 GA Goedereede, archief leesgezelschap, inv.nr. 2553, reglement 21 november 1888.

- 58 *Leesgezelschap 'Onderlinge Vriendschap'*, 6.
- 59 Ibidem, 12. Zie onder andere notulen Onderlinge Vriendschap, 3 december 1850.
- 60 Zie notulen Onderlinge Vriendschap, 16 augustus 1875.
- 61 GA Middelharnis, burgerlijke stand van de gemeenten Middelharnis en Sommeldijk (met dank aan Carina Paul).
- 62 Notulen Onderlinge Vriendschap, 19 mei 1852.
- 63 *Leesgezelschap 'Onderlinge Vriendschap'*, 33, 39.
- 64 Ibidem, 8. Het is nog onduidelijk hoe de sociale achtergrond van de leesgezelschappen zich verhoudt tot de milieus waarin, tegen het einde van de negentiende eeuw, verscheidene muziekverenigingen ontstonden. Enige overeenkomst valt niet uit te sluiten, aangezien de muziekverenigingen, evenals de leesgezelschappen, beoogden de culturele horizon van hun leden te verbreden en hiervoor beslag legden op (voor velen spaarzame) vrije tijd. Cf. Herman Paul, 'Orgels en organisten op Goeree-Overflakkee (1775-heden) (I)', *De Orgelvriend* 41 nr. 10 (1999) 24-27, aldaar 26.
- 65 *Leesgezelschap 'Onderlinge Vriendschap'*, 18-19.
- 66 Ibidem, 18.
- 67 Notulen Onderlinge Vriendschap, onder andere 2 februari 1847, 3 oktober 1848, 24 april 1849, 7 juli 1849, 8 oktober 1850; cf. 16 januari 1848 en 8 februari 1848.
- 68 Ibidem, 24 maart 1857.
- 69 Ibidem, 8 maart 1842.
- 70 Ibidem, 24 maart 1840, 22 september 1840, 23 oktober 1855.
- 71 Ibidem, 8 augustus 1839, 10 september 1839.
- 72 Ibidem, 15 maart 1853, 14 november 1854, 27 januari 1857 en 4 augustus 1857.
- 73 Ibidem, 5 februari 1878. Deze 'maandwerken' werden jarenlang geleverd door de erven Doorman in Den Haag en waren bij aankomst op Flakkee circa drie maanden oud, wat een aanmerkelijke korting op de abonnementsprijs opleverde (ibidem, 29 februari 1876, 5 februari 1878).
- 74 Ibidem, 14 december 1869.
- 75 Ibidem, 15 januari 1878, 17 december 1878, 13 januari 1880.
- 76 Ibidem, 30 januari 1883, 20 februari 1883, 13 maart 1883.
- 77 *Leesgezelschap 'Onderlinge Vriendschap'*, 59; cf. 25.
- 78 De Vries, 'De roman Lidewijde', 152-153.
- 79 GA Goedereede, archief leesgezelschap, inv.nr. 2553, reglement 21 november 1888.
- 80 Ibidem, inv.nr. 2554, rekening en verantwoording 1900-1901. In de opgave voor 1901-1902 varieerde de contributie van f 3,- tot f 8,- per persoon. De reden voor deze differentiatie werd niet vermeld, maar het is denkbaar dat de bijdrage afhing van de positie op de distributielijst (hoe lager vermeld, hoe later de boeken ontvangen, des te lager de contributie?).
- 81 Ibidem, nota's van J.A. de Heer over 1901 en volgende.
- 82 Ibidem, aantekening omtrent boekverkoop in maart 1917.
- 83 Ibidem, nota van C.A. Renier over 1915.
- 84 Voor de *Haarlemsche Courant*, zie Herman Paul en Anton Weenink, 'Het Künckel-orgel in de hervormde kerk te Dirksland', *De Mixtuur* 81 (1995) 2-37, aldaar 12; notulen Onderlinge Vriendschap, 22 september 1857. Voor het *Nieuws van den Dag*: notulen Onderlinge Vriendschap, 29 februari 1848, 1 april 1879.
- 85 Notulen Onderlinge Vriendschap, 6 april 1880; bijlage bij notulen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Middelharnis-Sommeldijk, 14 januari 1897; GA Amsterdam, archief hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 420, brief van notaris J. van Isplen aan hoofdbestuur, 3 november 1909.
- 86 Den Eerzamen, *Landbouwonderwijs*, 1; notulen Onderlinge Vriendschap, 22 september 1857. Van 1811 tot 1813 verscheen nog het Frans- en Nederlandstalige *Journal du département des bouches de la Meuse*, dat Goeree-Overflakkee tot zijn verspreidingsgebied rekende. GA Goedereede, archief gemeentebestuur Goedereede, inv.nrs. 1715-1716, jaargangen 1812 en 1813. Dit *Journal* ging in 1813 op in de *'s-Gravenhaagsche Courant*. Volledigheids-halve zij nog gewezen op de *Haagsche Courant*, die volgens Van der Waal en Vervoornt,

- Beschrijving*, 264, anno 1753 te Herkingen als advertentiemedium gebruikt werd.
- 87 Deze prijs staat vermeld in het briefhoofd van de nota's die Boekhoven aan het leesgezelschap te Goedereede stuurde: GA Goedereede, archief leesgezelschap, inv.nr. 2554. Cf. Jan Both, *Van meester tot Deltawerken. Industrieel erfgoed op Goeree-Overflakkee* (Ouddorp 1999) 34-37. Voor andere drukkers en uitgevers op Goeree-Overflakkee, zie J.A. Grijs en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800 Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (Nieuwkoop 1989) 123, 166, 266, 274; B.P.M. Dongelmans, *Van Alkmaar tot Zwijndrecht. Alfabet van boekverkopers, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850. Aangevuld met boekbinders, steen- en plaatdrukkers, colporteurs, leesbibliotheekhouders en andere verwoante beroepen* (Amsterdam 1988) 98, 167, 189. Over winkelbibliotheeken is op Goeree-Overflakkee niets bekend.
 - 88 Van Spronsen, die onder het pseudoniem Rudolf van Reest ook een groot aantal boeken het licht deed zien, was weinig geliefd onder de orthodoxe bevolking van Goeree-Overflakkee. Vanuit deze hoek werd sterk tegen de *Maas- en Scheldeode* geageerd, wat in 1928 resulteerde in de oprichting van het *Eilanden-Nieuws*, een 'christelijk weekblad op gereformeerde grondslag'. Voor de uitgave tekenden de gebroeders De Waal in Middelharnis. Zie L. de Vries, *De christelijke regionale kranten, als die tenminste nog bestaan...*, eindscrip-tie Evangelische School voor Journalistiek (Amersfoort 1984) 10-18 en het hier zeer sterk op leunende Arjan van Vugt, *Eilanden-Nieuws: nostalgie op de deurmat?!*, eindscrip-tie Evangelische School voor Journalistiek (Amersfoort 1994). Het is opmerkelijk dat de *Maas- en Scheldeode* in de *Centrale catalogus van dag-, nieuws- en weekbladen van algemene inhoud in Nederland verschenen* (Amsterdam/Lisse 1989) niet wordt vermeld.
 - 89 Van der Waal en Vervoorn, *Beschrijving*, 300.
 - 90 Ibidem.
 - 91 Deze 'gegarandeerde oplage' staat vermeld onder de kop van de *Advertentieode*, onder andere jaargang 1928. Geraadpleegd in het archief van het *Eilanden-Nieuws* te Sommelsdijk.
 - 92 Uitzondering op deze regel vormde slechts de religieuze lectuur die met name in bevinde-lijke kringen gretig aftrek vond. Hiertoe kunnen bekeringsverhalen als *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan Maartje Beke* gerekend worden, maar ook preken van de Dirkslandse predikant Andries Makkenze (een van de voormannen van de latere Gereformeerde Gemeenten). Een opmerkelijke uitzondering was tevens de zogeheten 'Flakkeese bijbel', die door de Flakkeesche Boek- en Handelsdrukkerij in maandelijks afleveringen werd aangeboden – ondanks dat de eenheid van Gods Woord voor velen niets minder dan een geloofsartikel was. Het betrof een revisie van de Statenvertaling (1637) onder leiding van de VU-hoogleraren Kuyper, Bavinck en Rutgers, die in 1893 van de persen rolde. Dat de bijbel in afleveringen verscheen, kan geïnterpreteerd worden als een handreiking richting minder draagkrachtigen. Maar het is twijfelachtig of deze gereformeerde bijbel veel aftrek vond op een eiland van behoudende hervormden en gemeenten onder 't kruis. Cf. Joh. Jansen, 'Flakkeese Bijbel', in: *Christelijke encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* II (Kampen z.j.) 180-181.